

„Európa már kevés”

Beszélgetés Tornai Józseffel

– Dunaharaszti, ahol 1927-ben születél, a világ köldöke, a világ közepe maradt mindmáig számodra. Nemcsak a korai, hanem a későbbi alkotásaidban is gyakran megjelenik a gyermekkorod.

– A szülőhely, Dunaharaszti az én esetemben és értelmezésemben a természeti lét utolsó pillanatát jelenti. Annak a nemzedéknek a számára, amelyhez én is tartozom, az volt az a pillanat, amikor megindult, ugyan a háború után, a negyvenes évek közepén az iparosodásnak az a hatalmas hulláma, ami végül megteremtette a második természetet, és teljesen megváltoztatta Dunaharaszti környezetét is. De én megélhettem még a természet elemi formáinak gazdagságát is. Ez a világ nekem az erdők, dombok, vadvizek világa volt. A Kis-Duna, a Kis-Dunának a szigete, madárvilága, állatvilága, a falu, az alsófalu. Vagyis a paraszti világ, a különféle időpontokban és az ország különféle részeiből betelepült kisembereknek a világa. Az apám ötgyermekes, az anyám négygyermekes parasztcsaládból került oda. Budapesten az apám váltókezelő volt. Tehát számomra ez még egy teljesen szerves, organikus természeti világ volt vízzel, erdővel, földekkel.

– Nagyon sokat kóboroltál a természetben, ez az írásaidban is rendszeresen megjelenik. Egyedül szerrettél a Duna-parton, a ligetekben, az erdőkben járni. Mintha gyermekkorodban újraélted volna azt a „nomadizálást” és azokat a természeti életkörülményeket, amelyek a városi ember életéből hiányoznak.

– Én ezt úgy fogom föl, hogy örököltém is a nomádságot, tehát a magyarság nomád eredete bennem nagyon erősen megmaradt. A kozmikus

nyitottság is azt mutatja, hogy keletről hoztam magammal, őseimnek a génjeivel. Ezt még a fiam is örökölte, és némi túlsúlyban is van nála, kínai az arcszerkezete, és nagyon érdekes, hogy még az egyik unokám is elmehetne egy kínai kislánynak. Tehát ez a keleti örökség azt jelentette, hogy természet nélkül nincs élet.

– Később a városba kerültél, Budapestre, és vágóhídi segédmunkásként kezded a pályádat. Gondolod-e akkor, hogy valamikor a Kortárs rovatvezetője, a Magyar Írószövetség elnökségi tagja, majd 1992 és 95 között az elnöke leszel, József Attila-, Arany János- és Babérkoszorú-díjjal kitüntetett író? Tehát abban a fiatalkori fázisban írtál-e már verset, vagy forgattad-e a fedjében, hogy valaha is írni fogsz?

– Nagyon könnyű válaszolnom, mert ilyen szempontból nagyon-nagyon szerencsésnek mondhatom magam. Ha kimegyek az erdőbe, nekem le kell ülnöm, majd meg kell fürödnöm. Ez az emberiség egyik legősibb rítusa: a víznek a megtisztító, a víznek a megváltó, a teljesen szakrális jelentősége. De ha nem szakrálisan veszem, akkor a tájjal való igazi testvériesülés, eggyé válás azt is jelentette számomra, hogy nekem verseket kell írnom. És elkezdtem formálni – dallammal együtt – a verseket. Úgyhogy semmiféle más választásom nem volt. Ez az egyetlen irány volt számomra megszabva. Egyszer az érettségi táján, amikor már nagyon érdekelték az európai filozófusok írásai, arra gondoltam, mi lenne, hogyha az egyetlen filozófia és magyar meg nyelv szakokra mennék, és filozófiatanár lennék. De ez a felcsillant esély hamar elúszott,

mert sokkal erősebb volt bennem a költészet és az irodalom szeretete.

– Tehát a természetélménnyel együtt született meg benned az irodalmi kifejezés vágya is, ami nem attól különálló dolog, hanem azonos veled.

– Így van. És ennek van egy számomra nagyon érdekes további mozzanata is. Ha egyedül maradsz a természetben, nem egy órára, nem két órára, hanem minimum három napra, akkor te mint különálló személyiség teljesen megszűnsz. Nincs semmi „más”. Nincs „te”. Ez pontosan olyan, mint a megfürdés rítusa. Az egész japán költészet ilyen. S ilyen a japán virágművészet is, ahol minden virágnak, minden ágacska elhelyezésének, a cseresznyevirágsziromnak és a virágzási időszaknak is kultikus jelentősége van, és a japán ember ebben benne él. És szinte minden japán ember tud írni erről egy tankát. A természet megszólít, és erre a szólításra válaszolni kell.

– Életkorod szerint a „Fényes szellők” nemzedékének tagja vagy. Nagy Lászlónál két évvel vagy fiatalabb, Juhász Ferencnél egy évvel idősebb. Mennyire érzed magad e nemzedék tagjának? Juhász Ferencsel, Nagy Lászlóval, Csanádi Imrével, Fodor Andrással és a többiekkel milyen körülmények között találkoztál?

– Nézd, én ennek az egyenes genetikai kényszernek a következtében semmi mást nem akartam, mint irodalmárként, költőként élni és gondolkodó embernek lenni. De a Rákosi-diktatúra hatalomra jutása után úgy döntöttem, hogy annak a „kulturájában” én nem vehetek részt. Így kerültem hát – ahogyan említetted – a vágóhídra, ahonnan egyébként antimarxista magatartásom miatt bocsátottak el, noha ez ma már szinte rossznak hangzik. Egy udvari munkás, aki antimarxista, képzelheted, hogy milyen rosszul fogja a lapátot.

– Hát ezért nincsenek neked sematikus verseid, amelyek még a „Fé-

nyes szellők” legnagyobbjainál is megvannak. Ugyanakkor viszont nyilvánvaló, hogy ezeknek az alkotóknak a szellemi közelléte és művei alakítóan hatottak poétai indulásodra. Juhász Ferenc és Nagy László költészetével mikor ismerkedtél meg?

– Amikor ezt a „kivonulást” választottam, állandó félelemben éltem,

– Egyértelműen azt jelentette, hogy mégiscsak lehet korszerű, nagy magyar költészetet csinálni, olyat, amilyen a XX. század első felében már volt.

– A kor alkotói közül leginkább kiknek volt ez köszönhető?

– Ha én oda bementem, és láttam Fodor Andrást, vagy láttam Nagy

zalom, ami a Szovjetunióban van. Engem már ők maguk úgy beoltottak a szovjet rendszer ellen, hogy én nem tartoztam a csalódottak közé. Tehát a nagy kortársak, akik egyébként visszaadták a hitemet a modern magyar költészet erejében, Juhász Ferenc, Nagy László, Csoóri, Simon, ők csalódottak voltak, mert ők eleinte halálisan komolyan hittek az új „eszmékben”. Én viszont olyan leckét kaptam maguktól a főszereplőktől, tehát az orosz vagy a tatár katonáktól, ami lehetetlenné tette, hogy én ebbe az utcába bemenjek. És ez volt az oka annak, hogy nagyon későn jelent meg az első kötetem.

– Néhány hónap alatt már történelmi kérdésekről tudtál társalogni orosz nyelven! Ez általánosan is jelzi a nyelvekhez való elemi viszonyodat, vonzódásodat. Hány nyelven beszélsz vagy olvasol, hány nyelven tudsz a kultúrában elmélyedni?

– Nagyon érdekes, és komolyan hálálkodva kell megemlítenem, hogy az apám semmilyen nyelven nem beszélt a magyaron kívül. Én ezért azt gondoltam úgy 8–10 éves koromig, hogy a világon mindenki magyarul beszél. Majd amikor a polgári iskolában elkezdtünk németül tanulni, őszintén meg voltam döbbenve. Később a nagy német filozófia és főleg a német költők neveltek arra, hogy jól megtanuljak németül, mert meg akartam érteni őket. De ösztönösen is kíváncsi lettem arra, mások hogyan beszélnek. Ennél persze ezerszer nagyobbra nőtt bennem az a kíváncsiság is, hogy a magyar nyelvben meddig lehet elmenni! És maig is azt vallom, hogy a magyar költők egyik nagy feladata, hogy ezt a vízgyűjtő medencét, ami az anyanyelv, azt a legszelégig, minden csöppjéig igyekezzenek kihasználni. Három nyelven olvasok, és többé-kevésbé beszélek is. Ha sorra vesszük: az angol az el-

A dunaharaszti szülői ház

mert amit én a gyárban csináltam, az egy műszaki tisztviselőnek a feladatköre volt. Én ehhez nem érttem, és iszonyatosan félttem, hogy hibát követtek el: diktatúra volt, és bebörtönzés-sel büntethettek volna. Szerencsére nem így alakult. Ráadásul egyre inkább láttam, hogy hibát hibára halmoz a hatalom. Azt hiszem, a paraszti józanság öröksége, hogy az ember tudja: van a dolgoknak valami alapvető rendjük. Később erről Heisenbergnél, a nagy fizikusnál olvastam. Ezt pedig nem lehet alapjaiban megszegni, ahogyan a kommunisták tették. És akkor bekövetkezett a csoda, hogy 1953-tól kezdve, de inkább mondjunk '55-öt, az Új Hangban Juhász Ferenc, Nagy László, Csanádi Imre, Benjámín László és mások költői eszközeikkel áttörték a diktatúra falát.

– Tornai József első versei is 1955-ben jelentek meg az Új Hangban. Mit jelentett számodra az Új Hang?

Lászlót, vagy Juhászt, vagy éppen Csoórit, vagy éppen Simon Pistát, aki rendkívül kedves fiú volt, akkor én, hogy úgy mondjam, az apámat vagy magamat szinte egyszerre láttam bennük. Az új költészet világát ők építették fel.

– 1959-ben jelent meg első köteted, a Paradicsommadár. Ez mennyiben változtatta meg az életedet? A többiek első köteteihez képest nem érkezett későn a tiéd?

– Ez nagyon érdekes felvetés, s a válasz első részeként hadd mondjak el egy történetet. 1945-ben, amikor az oroszok megszállták Magyarországot, a mi házukba is beköltözött négy orosz, és én nagyon rövid idő alatt rávettem magamat az orosz nyelvre. Mindig érdekeltek a nyelvek. Úgyhogy aztán két hónap múlva már komoly eszmecserék voltak köztünk, és ők kerekén megmondták, hogy az koncentrált bor-

ső, mert a nagybátyám amerikás magyar volt, és a tanyán elkezdett amerikai angolra tanítani.

– *Mint a kis Illyést a nagymama akarta a franciára az istállók mögött.*

– Igen, igen. És aztán a második a német, és a harmadik a francia. És iszonyatosan hibásan, de oroszul is beszélek. Még 1963-ban, amikor egy írócsoporttal a Szovjetunióban utazgattunk, akkor én voltam a küldöttség tolmácsa; noha a többiek, Orbán Ottó és mások is, az egyetemen levizsgáztak oroszból, ők nem mertek megszólalni. Én pedig igen, bár később, amikor belenéztem az orosz nyelvtanba, megtudtam, hogy irtózatosan bonyolult és gyönyörű nyelv. Nagyon nagyra tartom az orosz nyelvet. Már a megszállás első hónapjaiban oroszul írtam verseket, és fölolvastam az orosz katonáknak, akik halálra röhögtek magukat. Képzelheted, hogy micsoda bikkfanyelven szóltak ezek a versek. Orosz költőket elég keveset fordítottam, és mindig nyersfordításból. A másik három nyelvből is mindig eredetiből fordítottam.

– *Lefordítottad Baudelaire A romlás virágai című kötetét, A Rossz virágai címmel. Ezen kívül más népek alkotóit is, közöttük – teljes könyvben – Vicente Aleixandre verseit, s a világ törzsi költészetéből is adtál egy remek válogatást Boldog látomások címmel. A primitívek költészetét milyen nyelven vagy milyen nyelveken lehetett megközelíteni? Hiszen az eredeti törzsi nyelveket Európában nyilván nagyon kevesen beszélik. Milyen nyersfordításokból dolgoztál, és egyáltalán, hogyan jutottál el ennek az átfogó fordításkötetnek a gondolatáig?*

– Kezdjük azzal, hogy Bodrogi Tibor és Boglár Lajos voltak a tudományos tanácsadóim meg segítőtársaim. Ők természetesen a forrásanyagot is megadták. Ez azt jelentette, hogy mivel ezek a műgyűjtemé-

nyek – mondjuk a XVIII. században a misszionáriusoknak, később már az etnográfusoknak a gyűjteményei – még az eredeti művek közvetlen átültetései voltak, ezekhez kellett nyúlnom. Ezeket angolul, franciául, németül, spanyolul és más nyelveken lehetett elérni. Én ezen a négy nyelven tudtam hozzájuk férközni. Az a mű például, amit én fordítottam először magyarra az azték költészetből, csodálatos munka volt! Boglár Lajostól kaptam meg egy német gyűjtő hagyatékából az azték, a mexikói énekeskönyv anyagát. A fordítás módszere pedig az volt, hogy Boglár adott egy nyers, de strukturálisan jól áttekinthető magyar nyelvű szöveget az azték mellé, és aztán adott egy többé-kevésbé már irodalmilag is megformált szöveget. Ezekből készítettem el a művészi változatot. S nagyjából ugyanez történt az afrikai törzsi költészetrel is, ahol főleg francia vagy angol szövegekből dolgoztam. Ott rengeteg törzs van, és az afrikai törzsi költészet ugyanolyan klasszikus és ugyanolyan erős és nagyszerű – világirodalmi szintű –, mint amilyen egyébként a képzőművészetben a szobrászatuk is.

– *Jó, hogy kimondod: világirodalmi szintű műalkotások ezek, hiszen nagyon kevesen tudják vagy fogadják el ezt. Pedig Octavio Paz, a Nobel-díjas költő is azt mondta egyszer: a leggyönyörűbb költemény, amit életében olvasott, egy csaknem írástudatlan népnek, a pigmeusoknak egy gyászéneke volt. Ti pedig Képes Gézával, Bede Annával, Rákos Sándorral és a többiekkel együtt úttörő módon hoztátok be, mintegy „multikulturális” szellemi mozdulattal a magyar irodalom látóterébe ezeket az alkotásokat.*

– De mindenütt az emberre találunk, illetve az embernek és a létnek a viszonyára. Én nagyon fiatalon elkezdtem Bartók és Kodály nyomán az archaikus világnak a föltárását.

Elolvastam kamaszkoromban egy kis könyvet, amely azt mondja, hogy mi, magyarok két nyelven beszélünk. Két nyelvünk van, mert van egy mindennapi nyelvünk, és van egy második nyelvünk, s ez a népköltészetbeli. A *Tavaszi szél vizet áraszt* vagy a *Kis kece lányom* és a több száz egyéb népdal máshoz nem hasonlítható, mint egy olyan ősi élményhez, ami a gyökeréig feltár valamit, ami rejtetten bennünk volt. Csak éppen meg kellett érinteni.

– *Egy olyan emberi lényeg, amit a mai ember már elfelejtett, viszont a te írásaidnak egyik központi magvát adja. S te nagyon sok műfajban alkotsz. A lírai költemény, az esszé és a szépprózának a különböző változatai – az elbeszéléstől, az önéletrajztól a regényig – jelen vannak a pályádon. Ezek hogyan következtek az időben egymásra? És melyik az, amelyik leginkább közel áll szívedhez?*

– Nézd, én egyszerűen a versírásra ítélttem.

– *De különleges esszéköteteket is kiadtál, mint például a Mágia és metafizika vagy A kiüzetés modern formái. Ezekben mind filozófiai, mind pedig kultúra- és irodalomelméleti vonatkozásokban számottevő megállapításokat teszel.*

– Ez úgy van, hogy kettős természetem van. Tehát meg is akartam érteni, ami velem közvetlenül történik, és rá akartam látni, mondjuk úgy, teoretikusan is, a világra. Másrészt az 1956-os forradalom után kialakult a barátságom Csoóri Sándorral; és vele rengeteget beszélgettünk arról, hogy vannak dolgok, amelyeket fölsleges versbe gyömöszölni. Meg is mondom pontosan, hogy miből indultunk ki. A *Tücsökzene* Szabó Lőrinc költészetének a csúcса. De vannak a kötet anyagában versek, amelyek nem lényegülnek át lírává, egyszerűen csak tényeket közölnek. És akkor mi ebből azt a következtetést vontuk le, hogy a vers valójában „ige”, a vers „mágia”. Ami

nem odavaló, arról esszében kell beszélni. S voltak francia, angol és nagyszerű magyar példáink is arra, hogyan kell esszét írni, és hogyan kell elméletileg is rendet tenni a fejünkben. Ez bennem nagyon erős hajlam volt. Ez az oka annak, hogy ezekre a műfajokra is átmentem. Másrészt pedig azt gondoltam, mint ahogy ez volt a magyar költői, lírai hagyománynak is az egyik nagy leckéje, hogy egy magyar költő beszéljen idegen nyelveket. Ahogy Csokonai a perzsa irodalomtól kezdve a franciáig mindent ismert a maga korában. A magyar költőnek otthon kell lennie az egész világirodalomban. Ennek következtében legalább egy-két nyelven olvasnia is szükséges, mert egyébként nem

A dunaharaszti kertben (ötvenes évek)

közeliítheti meg az eredeti irodalmakat. És ehhez hozzátettem azt is, hogy egy magyar költő legyen filozófiailag és természettudományosan is tájékozott, mint ahogyan az volt például Szabó Lőrinc vagy Németh László.

– *Tornai Józsefnek az 1959-es Paradicsommadár című kötetétől a 2004-ben megjelent Csillaganyám, csillagapám című gyűjteményes kötetéig közel negyven könyve jelent meg. A műfajoktól függetlenül ezeknek a gondolatísága, szemléleti irányulása körülbelül öt nagyobb gondolati tömb köré vonzódik. Az első a filozófiai érdeklődés. A második – s most ez nem fontossági sorrendet jelent – az igen erős antropológiai és kultúranropológiai érdeklődés. A harmadik a nemzeti lét alapproblémáit érintő vonulat. Azután az erotikus, a szerelmes verseknek a köre következik, és ide vehetjük a barátság-*

gokról szóló verseket is. Az ötödik csoportot pedig a transzcendentális témakör adja. Amikor lírai életművedet átnézve ezeket a tömböket kristályosodni láttam, Ady Endre ciklusai jutottak eszembe. Hogy voltaképpen Ady, ott a XX. század elején, a maga ciklusainak, azaz nagyobb témaköreinek a megkomponálásával olyan

elemi alapot rakott le, ami a mi életünket s általában az emberi életnek a nagyobb terepeit is átfogja.

– Nagyon eltaláltad itt, hogy úgy mondjam, az igazságot, ugyanis két embertől tanultam meg, hogy az egyetemesség az a lehetőség, amit akár egy műfajon, de akár több műfajon át is (önéletrajz, regény, esszé, elbeszélés, vallomás) a legfontosabb megvalósítani. S hogy a szemléleti tárgasságra Ady költészete a nagy példa. Egyetlen új élmény, XX. századi megrázkódtatás, tapasztalat kivételével, s itt a szorongásra gondolok, ami majd József Attilában tör föl aztán teljes erővel. De egyébként nincs az életnek olyan mozzanata vagy nagy témája, amiről Ady ne írt volna nagy verseket. Központi helyet foglal el ebben a látómezőben a magyarság, a magyar történelem, aztán az egész Isten-ügy. Egy európai keresztény em-

ber számára ez is kikerülhetetlen, mert ha ezzel nem néz szembe, akár „a Nagy Cethal” hátán, vagy nem írja meg a *Krisztus-kereszt az erdőn* vagy *Az Úr érkezése* című verseket, akkor nem lehet teljes ember, s nem lehet teljes a költészete sem. Ez a kötet szerkesztés teljesen tudatos volt Adyban. És amikor sorra jönnek a témák, először mindenki azt hiszi, hogy ez valamilyen ösvad, ugye, „az Isten Szörnyetege”, aki csak úgy odaül a papírhoz, aztán mindez csak megtörténik vele. Nem, ő nagyon is a tudatosság terepén élt, és elképesztő mélylélektani energiák dolgoztak ebben a lángelmében. Ezt igyekeztem én is elsajátítani tőle, a magam szintjén természetesen. De említettem, hogy ilyen szempontból két nagy író tanít-

ványa vagyok. Cs. Szabó László írja egy helyen, hogy kétféle egyetemesség van. Az egyik irányú egyetemesség az egész emberiséghez szól, tehát túllép a nemzeti kereteken. A magyar irodalomban nem sok olyan művünk van, amely túllépi a nemzeti kereteket. A másik típusú egyetemesség, hogy az összes nagy emberi témákról nagy verseket kell írni. Ezért a másik költő, aki ebben az ösztönzésben nekem nagyon tanulságos volt, az Baudelaire. Baudelaire azt írja a jegyzeteiben, hogy a nagy közhelyeket kell jól megírni. Ő a nagy közhelyeken az életet, a halált, az Istent értette.

– *Életünk alapkérdései ezek. És nyilván, ugye, József Attila is...*

– József Attila ugyanúgy egyetemmes, mint Ady, és még megtoldotta a XX. század félelmetes élményével, a szorongással.

– *Nem gondoltad-e, hogy mindezek alapján te szembe mégy műveidben a magyar irodalomnak a széttördelt lét élményét kitüntető törekvéseivel. Mert a XX. századelőtől, főképp Kosztolányitól elindul a magyar költészetben egy máig tartó s a rész, a „kicsi”, a partikuláris világ iránti vonzódás. És ezt sokszor a korszerűség zálogaként állítják szembe az egész- vagy a mindenségvágyú felfogással.*

– Nézd, nekem ilyen a természetem. Alapjaiban az egészet akarom látni, de jól ismerem ezt az örületes gondot. Emlékszem, hogy Hernádi Gyulával a Belvárosi Társaság működésének idején megállapítottuk, hogy a „rész” jobban meg tudjuk érteni, mint az „egészet”. Ennek ellenére arról soha nem tudtam lemondani, hogy megpróbáljak rálátni az egész létezésre. És éppen mert abban együtt van költészet, irodalom, Isten-gond, transzcendencia, ontológia, halál, szerelem. Veres Péterben is az volt számomra a nagy tanulság, hogy ő a maga módján, hiszen nagyon nehéz körülmények között lett értelmiségi ember, ahogy egyik versemben írom, az „egész embert” szólaltatta meg.

– *A „kerek egész” embert pontosan.*

– Igen. És én is ilyen „kerek egész ember” akartam lenni.

– *Tehát az „egész”- vagy „rész”-orientáció egyszerűen szemléleti adottság, s a művészetben mindkét út elfogadható. Az ember lehet a mindenségre néző belső alkatú, mint ahogyan olyan is, hogy a perem vagy a rész érdekli.*

– Igen. Mint ahogy Vasco Popa, aki csak a kavicsokról írt, és mégis igen nagy költészetet teremtett.

– *Vasco Popa, ha a kavicsokról írt is, mögötte volt az egész szerb népköltészet egyetemes tapasztalata.*

– Igen, de tematikusan nem terjeszti ki a költészetét. De az egy ugyanolyan értékes világ, mint a sok-

féle témájú líra, s ugyanezt elmondhatjuk Pilinszkyról is. Ő is egy nagyon vékony szeletet vág ki az életből. A metafizikai vagy az egzisztenciális metafizikai rettegésnek a vékony szeletét választja ki, míg eljut odáig, hogy vissza lehet jutni az egyenes labirintusba, a paradicsomba. Pilinszky-nél tematikai szintű egyetemességről nem beszélhetünk, ilyen szempontból ő teljes ellentéte József Attilának vagy Adynak; a belső világában mégis mélyen egyetemes.

– *Költészetedben az öt nagyobb gondolati tömb között nyilván nem lehet rangsort fölállítani. A vallásos-transzcendens világ mégis különleges erővel jelenik meg köztük. Egészen más következtetésekre jutsz, mint Pilinszky János.*

– Én katolikus családban nőttem föl, az apám teljesen pogány volt, az anyám viszont annál vallásosabb. És meg kell mondanom, hogy sokkal tudatosabb is. Az apám ösztönlény volt, ennek minden rokonszenves vonásával, tehát az állatok, növények iránti szeretettel, amit örököltem is. Az anyám a Bibliából élt, a Bibliát rendszeresen olvasta, s óriási empátiával kapcsolódott a szomszédsághoz, a rokonsághoz is. Megértő, kiegyenlítő természete volt. Én a Mérleg jegyében születtem, és ugyanezt örököltem tőle. Ilyen szempontból nagyon tudatos volt bennem a létnek a vallásos értelmezése. S ezen, ahogyan Németh László üdvösségtanában is, nem kell okvetlenül valamiféle túlvilágot, mennyországot és angyalokat érteni. Hanem azt, hogy a személyiség méltóvá tudjon válni annak a szellemi magaslathoz az igényéhez, ami antropológiailag megszületett az emberben. Tehát ha egyszer a nagy hinduktól, görögöktől, perzsáktól kezdve, aztán végig az európaiakon a legnagyobb gondolkodóinkban, művészeinkben megszületett ez a minőség, akkor ez voltaképpen minden emberben valamifajta kötelező érvénytel hat.

– *A keresztény gondolkörök mellett, illetve részben ezekkel szemben megjelenik a költészetedben és a filozofikus jellegű munkáidban egy másik transzcendentális irány is. Ez a nagy távol-keleti vallásoké, sőt, a még ennél is mélyebb eredetű öröksége: az egészen primitív vallásoké. Az indián hitvilág, a Nagy Szellem, a Vakantanka élménye. Ezekkel hogyan találkozott? Miért érintették meg ennyire írói gondolkodásodat?*

– Ebben szerencsém is volt, mert Baktay Ervin ugyanott született, ahol én. Amikor az első harasztói gimnázium fölépült, és megindult ott a tanítás, akkor Baktay Ervin nevét adtuk neki, mert Baktay Ervin a legnagyobb név Harasztin. Én nagyon fiatalon, középiskolás korom első éveiben hozzájutottam egy nagyon közeli barátom révén – aki még rokona is volt Baktaynak szegéről-végről – a könyveihez. Sajnos Baktayval nem tudtam megismerkedni, de a könyvek elolvasása után alkalmas voltam arra, hogy a könyvet kölcsönző barátommal hosszú éveken át beszéljünk a keleti hitvilágról. Ő teljesen átállt a jóga szellemiségére, és mindarra, ami ezzel együtt jár. Megmaradt a korábban brahmanizmusnak, ma hinduizmusnak nevezett vallás és filozófia vonzókörében. Én, miután ennek is mindmáig tanítványa vagyok, ezt később kiegészítettem a buddhizmus különféle irányzataival, a tibetitől egészen a japán, a zen buddhista irányzatokig. És azt hiszem, hogy ez óriási fordulat volt az életemben. Ha egyedül vagy, akkor nem is vagy, mert nincs kivel összehasonlítani magad. Ha csak egyetlen másik vallást is ismersz a magadén kívül, már az is elég a szellemed kitágítására. Ha például protestáns létedre megismered a katolikust, vagy fordítva. Mint ahogy velem is történt, hogy katolikus létemre megismertem a reformáció történetét, Luthert, Kálvint, Zwinglit és az ő harcukat. Luthert katolikus ne-

veltetésem ellenére az emberiség egyik legnagyobb hőségnek tartom, mert ma már senki nem képzelheti el, hogy milyen óriási hatalommal, mondhatnám azt, hogy totális diktatúrával szemben állt ki. Ha módjuk lett volna rá, el is pusztítják, mint ahogyan Giordano Brunót. De még a XVII. században is égettek meg olasz és nyugat-európai filozófusokat. Az a lényeg, hogy abban a pillanatban, amikor kitekintesz a keresztény gondolkodás világából, nemcsak egy másik világ nyílik meg, hanem a tiéd is jobban látszik.

– *De hiszen ez a fajta gondolkodás nem más, mint az elég szűk korlátok között mozgó európai gondolkodásnak a kitágítása arra a világcivilizációra, amit már Németh László megálmodott. S amit mostanában divatos szóval multikulturalitásnak neveznek. Mert globális emberi léthelyzetet tükröz ez a felfogásod, nem pedig az afféle – s gyakran sztereotíp – szemléletbe beleszorított logikai és művészeteti sémákat. Egy nagyszabásúan nyitott rendszert. És akkor megérkezünk egy másik nagyon fontos kérdéskörhöz. Ez az antropológiai vonatkozásokör, ami az esszéidben és verseidben is átütően fogalmazódik meg. Tehát mi az ember, ki az ember – te folyton választ keresel a gauguini kérdésekre: Kik vagyunk, honnan jöttünk és hová megyünk? S a következőt mondd az egyik esszéidben: a mai ember törzsfajlódási zsákutca. Miért fontos az, hogy a kezdetektől, szinte az emberré válás pillanatától próbáljuk megérteni a létet?*

– Mert ábécé nélkül nem tudunk olvasni. Ez az egyszerű válasz. A törzsi költészet fordítására is azért kerítettem sort, mert kiderült, hogy a népköltészet ugyanazt jelenti számomra, mint amit Bartóknak is jelentett a népdal.

– *Ezt egy szép vallomás-versben, a Ha nem volna népdal címűben írod meg.*

– Kiderült, hogy csak az ösköltészetben, tehát az úgynevezett íratlan, azaz civilizáció előtti népek költészetében, eposzaiban és mítoszaiban lehet megtalálni azokat a nagy emberi vállalkozásokat, kísérleteket, amelyekkel önmagunk eredetét értelmezni tudjuk. Mit tehetett a tudományos ismeretek nélküli, ősi civilizáció embere, ahogy mondják, az ásóbotos vagy később a földművelő és már a 8–10 ezer éves városokat építő ember? Tehát a sumérok, a mexikóiak vagy az indiaiak, vagy az egyiptomiak. A mitológiában mindig egy „történettel” próbálja megoldani azt, amit nem ismer. S ebben a történetben mindig szerepel egy felsőbbrendű lény. A kultúrhérosz vagy a totemállat, s ez egy rejtjel vagy egy enigma, amit nem tudunk fölbontani. De ahogy Jaspers mondja, ha sokféleképpen magyarázzuk ezt, akkor mégis csak magyarázatot ad! Hogy „honnan jövünk, kik vagyunk”, ezt nem tudod fogalmi értelemben teljesen kiemelni, el kell tehát mondanod egy történetet. És a történetben többnyire ugyanazt mondják el a maorik vagy a különféle indián, vagy az afrikai törzsek, az ázsiai törzsek, vagy a bibliai héber törzsek. Hogy volt egy nagy szellem, aki aranyból, kőből, agyagból gyúrt egy emberalakot, és aztán szellemet is lehelt bele. Mindenütt ugyanezt mondják el, ha más és más változatban is az azonos koncepciójú történetek. És ez mitikus értelemben igaz magyarázat. S amint megjelent a modern antropológia a paleontológiával együtt, akkor kitolódott az emberré válás és a lét vizsgálódási ideje, nem tízezer évről volt szó, meg nem húsz ezer évről, hanem tízmillió évről meg kétszáz millió évről. És akkor rögtön kiderült az, amit József Attila olyan csodálatosan leírt: hogy „az őssejtig vagyok minden ő”.

– *Aztán megélte az emberiség az indiánok kiirtását, a holokausztot, megélte a boszniai gyilkolásokat.*

Vagyis valóban egy fejlődéstörténeti zsákutcába vezetett, ahogyan te írod, ez a rengeteg emberi csoda mégis?

– Abban az értelemben igen, hogy az egyre gyarapodó paleontológiai, etnológiai, mélylélektani és archeológiai bizonyítékok arra figyelmeztettek, hogy nagyon egyszerű volt a XIX. századi evolúciós elképzelés. Lineáris stafétaversenynek képelték el, s nem is teljesen alaptalanul. Mára kiderült, hogy ez nem így van, mert mindent a körülmények határoznak meg.

– *És az ember sorsa ebben az ívben miért nevezhető fejlődéstörténeti zsákutcának? Biológiai vagy morális, lelki zsákutca ez?*

– Az összes. Az emberben levő esély nem a totális humanizáció felé mozdult el. Egyrészt azért, mert végül is a természet részei vagyunk. A szellemi világunk a csúcsa. A reflektáló képesség, a kultúrateremtő képesség, a nyelv óriási vívmányunk volt. Ijesztő belegondolni, hogy mit jelentene, ha írásbeliség és egyéb memóriatárolási technika nélkül élnénk. De nem tudtunk kellőképpen élni a tapasztalatokkal, tanulságokkal, a pozitív hagyománnyal. Előttünk van az egész ősi metafizikai hagyomány, de előttünk van, olvashatjuk, kézbe vehetjük szerencsére az ógörög filozófiai is. Aztán a nagy klasszikus kornak az arabok által megőrzött és lefordított nagy filozófiai műveit, Szókratész, Platón, Arisztotelész és a többiek alkotásait, egészen Plotinoszig és így tovább. Ha a háborúkat nézzük, mire mentünk vele? Ugyanez vonatkozik a történelemre is. Egyik nagy igyekezetem volt, mint ahogy céloztál rá, hogy a magyar történetet is a kezdetektől a mai napig próbáljam értelmezni.

– *Ez a nemzeti, illetve a magyar történelmi vonulata az alkotásaidnak.*

– Ezt nem lehet kikerülni. Az volt a célom, hogy egyrészt magát a tényanyagot jól megismerjem. Ha összeállítom a képet, akkor azt lá-

tom, hogy minden háborúnkat elvesztettük. Volt egy Hunyadi, aki Nándorfehérvárnál megverte a törököket, de aztán ennek már nem volt jelentősége később, amikor Mohácsnál viszont elpusztult a magyar állam, és háromfelé szakadt. De az az érdekes, hogy hol vannak a tatárok, pontosabban a tatár birodalom?

Hol van a török birodalom? Hol van az osztrák birodalom? Hol van a szovjet birodalom? És mi itt vagyunk. Miért? Mert a nemzet természetes alakzat. A birodalom nem természetes. Majdnem Buddhát lehetne idézni, aki azt mondja, hogy „minden, ami részekből áll össze, az részekké esik szét”. Amikor egy nemzet arra a fokra jut, hogy annyira jel-

legzetes kultúrája van, mint a magyar, abban a pillanatban elpusztíthatatlan. Miroslav Krleža, a nagy horvát író, aki jól tudott magyarul, azt írja Ady halála alkalmából, hogy aki meg akarja ismerni a Kárpát-medence kultúráját, történelmét, az ismerkedjen meg a magyar kultúrával, mert abban minden benne van.

– A mai Európában költőként és gondolkodóként miben látod a nemzet szerepét?

– Ez a maradandóságnak egy nagyon magasrendű formája. A nemzet magába foglal egy történetet, és ebben az értelemben tulajdonképpen mitikus. Mint ahogy az eredetmítoszok is majdnem minden nemzet történetében ott vannak. Én azt gondolom, hogy az eredet az egyik legfontosabb emberi kérdés, amit föltehetünk. Mindegy, hogy az a világmindenségre vonatkozik, vagy egy nép eredetére. Erre az eredetre adott válasz a nemzet.

– *Te egészen mélyről jött embereknek a teljesítményét is a legszervesebben kapcsolod bele a magyar kultúrába. Nagyon fontos például, amit Sinka István érzékenységéről írtál. Veres Péter nagy példává is lett. Költészeted antropológiai vonatkozásánál beszéltünk a kultúrhéroszról. Neked van egy egész kö-*

Salvatore Quasimodo Nobel-díjas költő látogatása az autógyárban

teted, a Veres Péter énekek, s abban ezt a rendkívül nehéz sorsból jött alföldi parasztembert szabályszerűen kultúrhéroszi vonásokkal ruházod föl. S mintegy nemzeti – s egyszerre antropológiai – kulturális szimbólummá, sőt történelmi szimbólummá emeled. Honnan fakad benned Veres Péternek ez a halhatlan becsülése? Amit az 1980-as évek közepén foglalsz verseskönyvedbe, amikor már Veres Pétert szinte nem is emlegetik?

– Valamiképpen olyan volt Veres Péter, mintha az apámnak lenne egy sokkal magasabb rendű megjelenési formája. Fokról fokra ismerve meg őt, elméleti írásaiból és regényeiből, láttam meg, hogy benne szintén az egyetemességnek az az elképesztő igénye dolgozott, ami Adyban, Németh Lászlóban, Illyésben vagy József Attilában. S amire én is szerettem volna szert tenni. Csak neki volt egy örületesen nagy hátránya: meg-

kellett élnie egy olyan világban, ahol ennivalóra se futotta, s a kapanyél mellett kellett írnia. Ahogy a költő Nagy Imre is az ekeszarva mellett rótt a cementeszákpapírokra a verseit. Nekem a kiszakadásom a paraszti háttérből, ahonnan jöttem, már nagy előnyt jelentett. Én ugyan az elsőgenerációs értelmiségiekhez tartozom, de egy lépcsőfokkal már megelőztem a teljesen paraszti, vagy munkás származású értelmiségieket. És azt figyeltem meg, hogy ha ennyire nincs előnyöd, mert te parasztcsaládból vagy munkáscsaládból jössz, akkor két dolgot bizonyosan nem tudsz megszerezni, és ez Veres Péterre is vonatkozik. Nem tanulhatsz meg nyelveket. Óriási hátránya a Veres Péter-

féle abszolút, tehát mindent átfogó világnak, hogy nem olvashatott eredetiben külföldi írókat. És a másik az, hogy nem tudott áttérni a filozófiai megismerésre.

– *Te viszont nyelveket beszélsz, és nagyon széles körűen és folyamatosan tájékozódsz a kor kultúrájában.*

– Ez nem az én erényem. Ez egy szociológiai eredetű erény. A törekvésem az természetesen az enyém, de nyilván azt is örököltem, így főképpen maga a szociológiai előny az enyém. Bár leírtam egy helyen, hogy szeretnék ugyanúgy „Biharból” jönni, mint Sinka.

– *Miért olyan intenzív a filozófia jelenléte a költőiségedben, az esszéidben?*

– Tudnék mutatni neked egy furcsa fotót az ötvenes évekből, ahol én a kertben egy rettenetesen ócska melegítőben *A tiszta ész kritikáját* olvasom, miközben igyekszem egyre jobban megismerni a magyar köl-

tészetet és prózairodalmat is. És Kant után szerzem meg a könyvtárból Spinozának az Etikáját. Ő nagyon nagy fordulatot okozott a gondolkodásomban, mert ő az első európai, aki a távol-keleti, tehát a hinduista mintákra a lét központján voltaképpen egyetlenegy szubsztanciát értett. És aztán teljesen szembefordult a héber és a keresztény hagyománnyal. Elképesztő fordulat ez.

– *Szabó Lőrinc is az európai kultúra és gondolkodás válságából keresett utat ebben az irányban.*

– Nem volt más irány. Buddha legnagyobb filozófiai fölfedezése az, hogy semmiféle szubsztancia nincs. Miközben a kereszténység azt mondja, hogy csak egyetlenegy szubsztancia van. Van egy szubsztancia, és minden egyéb csak annak a módosulása, módusza. Ez egy nyelvezet, egy retorika, ez nem válasz az alapkérdésre. Ha van egy ilyen mindeneget felülmúló abszolút lény, akkor én mindig alacsonyabb rendű vagyok, és érdekes módon a monoteista vallások, hogy is mondjam, erre a lóra tettek. Hogy te mindig alacsonyabb rendű vagy, és így születik meg a bűn tana. Ami a keleti gondolkodásból teljesen hiányzik, legalábbis nem a kiindulópont. A monoteista vallásokban a bűn a kiindulópont, hogy kezdettől fogva te egy alárendelt lény legyél. De a bűn forrására nem okvetlenül csak az az egy magyarázat van, hogy megszegték az Úr parancsát, hanem ahogy Fromm mondja, az a bűn, hogy tudni akartak, meg akarták ismerni a világot. Elindultak azon az úton, ami az emberiség útja. Szabó Lőrinc és Weöres Sándor is a keleti mitológiáknak ezeket a kereszténységtől eltérő üzeneteit hallották meg. Idézek három szabadság-meghatározást. Mert azt hiszem, hogy a szabadság az a varázsfogalom, amely mindnyájunkat foglalkoztat, és azt hiszem, hogy ez a leginkább mindent magába sűrítő fogalom. Heidegger szerint a szabadság

egyenlő az igazsággal. Csodálatos. Így érthetjük meg, hogy ha egy állam úgy épül föl, hogy hazudik a létre, a történelemre, a lelkekre, a művészetre vonatkozóan, akkor kénytelen elnyomni polgárait. Sartre azt mondja, hogy az ember szabadságra ítéltetett. A legcsavarosabb és a legszebb talán a Jaspersé, aki, mint ahogy az egész filozófiája, a mítoszokból indul ki, a metafizikából. Ő megmarad a metafizika hívének. Ő azt mondja, hogy az isten az emberben valósítja meg a szabadságát. Ez közel áll a távol-keleti létértelmezésekhez is.

– *Miben látod az ezredforduló utáni Európa és Magyarország kultúrájának főbb alakulási irányait?*

– A XXI. századra bekövetkezett egy olyan katasztrófa, amit nagyon sokan láttak magyar írók, költők is: hogy egyre nyílik az olló az elitkultúra és a kommerszkultúra között. Azt olvasom a *Zene, zene, tánc* című lapban, hogy ma már alig van olyan magyar felnőtt társaság itt az országon belül, ahol még népdalokat tudnak énekelni. A fiatalok teljesen megették a kommerszet. Lezajlott a kommerszkultúrának az örületes győzelme. A valódi kultúrának az elpusztulása nemcsak azt jelenti, hogy eldobom a régi kalapot, hanem azt is, hogy az agyad is meg van támadva, az elmédet, a tudatodat is sokkhatás éri. A fogyasztás mérhetetlen gazdagsága pusztít és habzsol fel mindent. És ez, mint egy új vallás, tulajdonképpen kitölti az életet. De közben állandóan háborúzunk, és én azért beszélek zsákutcáról, mert nem jutottunk el oda, hogy a konfliktusainkat erőszak nélkül meg tudjuk oldani.

– *A kommerszkultúra tehát gyakorlatilag nemcsak ott jelent problémát, hogy igénytelen, hanem ott is, hogy belenyúl az emberi agyakba, és átprogramozza őket a maga igényei szerint.*

– Teljesen átprogramozza, szinte transzcendens igényeket sugároz. Az áldozat pedig észre se veszi ezt. Például azt sem, hogyan rétegződött át az úgynevezett egyenlőségen alapuló társadalom. Ugyanis ez a társadalom ma úgy fest Amerikától Magyarorszáig vagy Szlovákiáig, hogy a rangsorban az első helyen áll a szervezett bűnözés. A második helyen áll a hadsereg és a fegyverkezés. És csak a harmadik helyen vannak a politikusok, akiknek el kell játszani a színpadon egy szerepet, amit az előző kettő határoz meg. Na, most ebben a helyzetben a kultúra, hogy mondjam...

– *Részben válaszként erre volt és létezik is egy közös programotok Csoóri Sándorral, ami ugyan eléggé régen megjelent már a magyar kultúrában, de ti ezt tovább tudatosítottátok, s ez az úgynevezett „bartóki” modell. Mi ennek a modellnek a sorsa ma?*

– A népzene, a népi kultúra, a tárgyi népi kultúra mára erősen beépült a szélesebb kultúrába. Itt vannak például a hagyományörző együttesek vagy akár a skanzenek. Az irodalom és a költészet, amelyik ebben a szellemenben íródott, egyesítése a nemzeti és az európai kultúrának. De művészi értelemben nem jöhet többé Bartók, az a pillanat elmúlt. Ma nincs szükség arra a fajta egyesítésre, amit Bartók végrehajtott. Ez már megtörtént, ezt nem lehet megismételni. De azt is látom, és ez nagyon biztató, az új zenei kísérletek egyre közelebb hozzák az emberekhez a népzene és Bartókot is.

– *És a költészetben is jelen van a „bartóki” hatás emlékezete. A te verseidben is és Csoóri Sándoréban, Utassy Józsefében, Nagy Gáspáréban s még húsz-harminc költő műveiben. Ha nem is fő vonulatként, hanem egy-egy rétegeként a pályáknak, de azért ez is hatalmas eredmény.*

– Ahhoz eleve nincs meg a föltétele a mostani kultúrának, hogy ez a minőség szélesebb körben és intenzívebben hasson. Hogy ebben a

kommerszkultúrában ez az irány népszerűbb legyen. Ahogy egy kitűnő amerikai fizikus mondja, nagyszerűek ezek az új eszközök, mint a televízió, csak éppen arra nincs garancia, hogy ezek valódi kultúrát sugározzanak.

– És végül maradt még egy nagy, eddig érintetlen kérdéstömb az írásaidban, ez pedig a szerelemé, a barátságé, a legbensőségesebb emberi kapcsolatoké. Én úgy érzem, hogy a szerelemzés és ennek az erotikus vonulatai is a verseidben nem egyszerűen csak egy „téma” részei, összetevői. A másik ember iránti viszony neked a mindenséghez való viszony egyik nagyon fontos formáját is jelenti.

– Említettem, hogy katolikusnak neveltek, csak, ahogy Jung mondja, a katolicizmusnak a sok előnye mellett van egy nagy hátránya: hogy az embert vasmarokkal szorítja, és természetellenes dolgokra kényszeríti. Az én számomra a legfélelmetesebb szó, pedig azt se tudtam, hogy mit jelent, de már az első hittanórán elhangzott, a hatodik parancsolat volt: az, hogy „ne paráználkodj”. A többi gyerekekkel együtt csak néztünk, hogy vajon mi lehet ez, de láttuk a tisztelendő úr arcán, hogy ez csakis valami iszonyat lehet. Tovább húzódott még a kamaszkoromba is, hogy a szerelem és a sexualitás az valami nagyon rossz dolog. Tehát eltávolít az Istentől. Vagyis a vallásom az érzéki világ teljes megvetésére kért. A kereszténységben ez a paradoxon jelen van. Egyrészt a legtöbbször becsüli az embert, mert azt mondja, hogy üdvözülhet, és Isten arcát vi-

seli, de egyúttal azt is mondja, hogy a tested, a sexualitásod az gyűlöletes, mert másodrendű. Szóval ez egy feloldhatatlan ellentmondás. Ráadásul az első szexuális élményeim mindent megcáfoltak egy pillanat alatt, mert kiderült, hogy teljes és gyönyörű. Abszolút ellentéte volt mindannak, amit a fejemben hordoztam. A későbbiek során legalább kilencszer voltam irtózatosan szerelmes.

Feleségével és Dobozi Eszterrel egy Forrás-esten (1970-es évek)

– Egészen különös találkozás a nemzeti történelemben pillantásnak, a transzcendenciának, a szakralitásnak, az erotikának, a szerelemnek és a filozófiának az a versed, ami az Emese álma ölyüvel és folyóval címet viseli. Emese álmában szeretkezik a sólyommal, és te Emese szemszögéből írod meg – egy több mint ezer évvel ezelőtti mondabeli asszonynak – az erotikus élményét. Ami nem egyszerűen csak erotikus élmény, hanem a magyarság születésének a kezdete is.

– Én magam többnyire vallásos módon voltam szerelmes, mert a szerelem lényege az igazi transzcendálás. Tehát nem a féltékenység, mint ahogy Proust mondja, és nem is a hatalmi harc, mint ahogy Szabó Lőrinc mondja. Az igazi nagy világlírikusok örökké szerelmesek voltak. A görögöktől kezdve egészen Pilinsz-

kyig. Az a kivételes, aki nem ilyen. A tipikusan, közhelyszerűen nagy lírikus mindig szerelmes; mert a költészet mégiscsak az érzelmek műfaja. Illetve, ahogy Nemes Nagy Ágnes mondja, a költő az érzelmek szakembere. Hát honnan táplálkozzék a költészet, ha nem az érzelmekből? És hol vannak a legnagyobb érzelmek? A szerelmi kiszolgáltatottságban!

– Ami ráadásul hozzáköt a teljes univerzumhoz és a transzcendens világhoz is.

– Az egyik versemben azt írom, hogy azért kapaszkodom beléd, és azért nincs nagyobb csoda egy földi lény számára, mint a szexuális élmény, mert Isten elérhetetlen.

– Verseidben képes vagy olyan helyszínekre is elmenni, elutazni, amelyek nem a létező térben, hanem a valaha volt időben találhatók. Itt az indián ciklusokra gondolok, az Indián-feleség című versedre például. Szinte a Kolumbusz előtti állapotban éled meg a szerelmet benne egy indián asszonnyal.

– Ennek az az oka, ami az én első költői, később történelemfilozófiai felismerésem volt, hogy modern vagyok, és ősi. Volt egy életrajzi fölvetel a Petőfi Irodalmi Múzeumban, amit Kabdebó Lóránt készített, annak is ez lett aztán a címe. Nem is tudtam, hogy ez mennyire igaz. Amikor ezt mondtam, még az evolucionisztikus háttérrel nem voltam tisztában, és azal sem, hogy a törzsi világ, tehát egy indián asszonynak és egy indián férfinak a világa a maga eredendő, tiszta érzékiségével a tiszta, nagy szerelem felé forduló magatartásával mennyire kapcsolatban van a modern szerelem-

mel. Ennek a mélyvilágnak a megpillantása adott módot az őseredeti élményt hordozó szexuális kapcsolat átélésére. Amikor még latinul miséztek a világban, a végén azt mondták, hogy consummatum est, tehát beteljesedett. Szóval ezt a consummatum est-et, ezt csak a szerelmesek szexuális élményének a megtörténte után mondhatjuk. Az érzelm nélküli szexualitás vagy szexualitás nélküli érzelm és a többi ezer változat valahol hibádzik. Azért is választottam ezeket a törzsi példákat, tehát az indiánokat, mert kiderült, hogy a Vakantanka vagy a nagy Manitou nem azt jelenti, hogy hatalmas „szellem”, hanem azt jelenti, hogy „misztérium”. A nagy misztérium. Ez az én végső válasszom szerelemre, Isten-gondra, transzcendenciára, hogy egy misztériummal állunk szemben.

– *Milyen munkák készülnek most Tornai József műhelyében?*

– A kiadóban van, s ennek a beszélgetésnek a megjelenésekor már bizonyosan a könyvesboltokban is lesz a *Villámsújtotta kor* című kisesszéket tartalmazó kötetem, amelyik elsősorban a XX. századi világirodalommal foglalkozik. A magyar irodalomtól egészen Kínáig, Indiáig, Ausztráliáig jut. S készen van a *Kirké és Odüsszeusz mítosza* című regényem is. Négy főszereplője van: Odüsszeusz, Kirké, Pénélopé és Télemakhosz. A görög eposzok világából származó szerelmi történet ez. Kegyetlen szerelmi történet, amit csak addig nem tudtam megírni, amíg formailag meg nem oldottam. Az eposzokban is szokás, hogy többféle elbeszélő van bennük. Ezek az elbeszélők azután különféle tényekre, eseményekre hivatkoznak, tehát időn-

ként ellentmondanak egymásnak, és ettől a dolog játékosává válik. És az teszi lehetővé ennek a nagyon kegyetlen szerelmi történetnek az olvashatóságát és elviselhetőségét, hogy ilyen módon játékosává válik.

A Baudelaire-kötet bemutatóján az Írószövetségben Fehér Ildikó színművésznővel

– *Mindazok alapján, amit ma elmondtál, úgy érzem, hogy a világirodalom fogalmát, íróként és teoretikusként is, végre úgy értelmezted, amit maga a szó is jelent, vagyis a teljesebb világ irodalmát méred. Tudniillik ez a gyönyörű fogalom számos irodalomelméletben leszűkül Európa, különösen Nyugat-Európa és Észak-Amerika irodalmára.*

– Azért is igaz, amit mondasz, mert folyton csak arról olvasok, hogy Magyarország és Európa. Nem! Európa már kevés. Nem elég gazdag már szellemi értelemben sem ahhoz, hogy megértesse velünk akár önmagunkat, amint ezt korábban még érvényesnek gondoltuk. Itt is lépnünk kellett, s kell majd a továbbiakban is. Ezer éven át Európa volt a mi nagy lépésünk, de ma már ez nem elég. Pi-

casso is átlépett rajta, amikor megismerkedett az afrikai plasztikával, és én is, amikor az emlegetett törzsi költészetet készítettem. Azt mondtam, hogy ismerni akarom azt az első pillanatot, amikor az ember, vagyis az ősember megnevezte a dolgot. Az ősköltészetben, tehát a törzsi költészetben a nép, a törzs teremti meg a mitológiaiát. Tehát nem vagyok hajlandó egyoldalúan értelmezni a posztmodern sem, amelyik, ugye, azt mondja, hogy a „nagy elbeszélések” hamisak, félrevezetnek, vagyis a történelem és az antropológia kérdéseinek a dolga rendezhetetlen, ne is foglalkozunk vele. Ez a posztmodernnek csupán az egyik irányzata. De a másik irányzata, pontosabban a lehetősége – és az egyetlen, amiben valóban meg is kapaszkodom, amikor magammal is vitázva a zsákutcáról beszélek –, hogy a posztmodernnek van egy óriási feladata. Hogy azokat a munkákat, amelyeket a modern elkezdett, befejezze. A baj ott van, hogy a modern személyiség szét-esett. A posztmodern pozitív ágazatának az volna a dolga, hogy ezt a nagy egyesítést, tehát hogy az éned, a civilizációd, a kultúrád és a természet újra „egy” legyen, vagyis teljességgé nőjön a személyiségedben, ezt megteremtse. Ezt meg lehet csinálni. És ez volna a kiút ebből a zsákutcából.

– *Ez nagy kihívása is korunk civilizációjának.*

– A legnagyobb kihívása. Én nagyon örülök, hogy túl vagyok már a 70. évemen is, mert sokkal több az ismeretem. S ha többé-kevésbé egészséges vagyok, akkor az azt jelenti, hogy továbbra is azt az utat járhatom, amelyik az emberiség legnagyobb áldása, és ez a megismerésé.

Jánosi Zoltán